

UDK 821.163.6.09

Miran Hladnik

Oddelek za slovenistiko FF UL

PROSTOR V SLOVENSКИH LITERARNOVEDNIH ŠTUDIЈAH: KRITIČNE IZDAJE KLASIKOV

Tematizacija prostora se je v slovenski literarni vedi dogajala v okviru naratologije, žanrskih raziskav kmečke in pokrajinske povesti ter zgodovinskega romana, tematoloških in interkulturnih literarnozgodovinskih študij. Obilico podatkov o literarnem prostoru je najti v opombah k Zbranim delom slovenskih pesnikov in pisateljev, zlasti v kritični izdaji opusa Ivana Tavčarja v uredništvu Marje Boršnik. Opombe so tešile radovednost glede realnih predlog za literarna dogajališča in za prostore avtorjevega bivanja, v neskladjih med literarnim in zgodovinsko izpričanim geografskim prostorom pa so odkrивale delovanje avtorjeve kreativne domišljije.

Ključne besede: tekstologija, kritična izdaja, geneza literarnega dela, geografski prostor, prostor literarnega dogajanja

1 Historiat slovenske literarnozgodovinske tematizacije prostora

Iskanje po Cobissu s ključnimi besedami *prostor** ipd. (*dogajališče, setting, lokacija, kraj, pokrajina, gore, bela krajina, prekmurje, gorenjska, mesto, space, morje, kras, istra ...*), z omejitvijo na študije iz slovenske književnosti (*dc=821.163.6.09*) oz. ustreznimi starejšimi UDK-oznakami, je dalo preko sto relevantnih zadetkov. Seznam zadetkov pod naslovom Slovenske razprave o prostoru v literaturi je dostopen in se s paberko vanjem dopolnjuje v okviru projektne strani Literatura in prostor na Wikiverzi. Čeprav bibliografija ni popolna – zapisi v Cobissu za nazaj namreč ne vsebujejo ključnih besed in so zato težko izsledljivi, manjkajo pa tudi poglavja o prostoru v literarnozgodovinskih monografijah –, ponuja uporaben historiat problematike. V naslovih razprav se prostor pojavlja tudi v sintagmah *kulturni prostor, prostor literature, literatura kot simbiotični prostor, umetniški prostor ...*, vendar so študije s prostorom v takih metaforičnih pomenih iz pregleda izpuščene. Zadetki na časovni lestvici pokažejo na kontinuirano zanimanje za prostorsko problematiko v književnosti, največ pa je bilo objav v letih 2006 (v veliki meri po zaslugi zbornika SSJLK, ki je bil posvečen temi mesta, in zbornika SDS na temo regionalizma) in 2008, sicer pa je treba naraščajoče število zadetkov pripisati tudi vedno natančnejšim bibliografskim opisom publikacij.

Prostor je kot ena izmed temeljnih ravnin v literaturi zanimal različne metodološke usmeritve. Pozitivizem se je v okviru pesniških biografij posvečal rojstnim krajem, prebivališčem in lokacijam, ki so jih obiskovali pesniki. Dediščino tega interesa s pridom uporabljajo pisci literarno- in kulturnozgodovinskih vodnikov, bodisi v serijah (Slovstveni in kulturnozgodovinski vodniki, 1991–98, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 1965-) ali posamič, in uredniki Zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev (1946-) oz. uredniki drugih komentiranih kritičnih izdaj slovenskih

klasikov. Med najbolj izčrpnimi popisovalci krajev, po katerih so hodili pisatelji, in krajev, ki so jim bili predloga za tekste, je bila Marja Boršnik.

Čeprav je prostor pomembna literarna prvina, je do njene refleksije v slovenski literarni teoriji prišlo relativno pozno. Silva TRDINA (1958) nima o prostoru v literaturi nič, Matjaž KMECL (1976: 216–22) pa je »književni prostor« obravnaval v poglavju Predjezikovne prvine, podpoglavje Kompozicija, skupaj s časom. Tam piše, da v liriki prostor ni izpostavljen, pač pa v dramatiki in pripovedništvu, kjer se ločita zunanji realni (avtorjev in bralčev) in notranji oz. fiktivni čas (čas dogajanja). Kakšne izseke prostora dobi bralec pred oči, je odvisno od pripovedne perspektive, ki je po Percyju Lubbocku (*The Craft of Fiction*, 1921) bodisi panoramična bodisi scenska.

Interes za dogajališče (*setting*) se je poudarjeno artikuliral v naratologiji, ki je spodbudila vrsto diplomskih del o kronotopu v avtorskih opusih od 1981 dalje; mentorji so bili Franc Zadavec, Helga Glušič, Miran Hladnik, Jožica Čeh, Gregor Kocijan, Majda Potrata, Igor Grdina, Alojzija Zupan Sosič, Aleksander Bjelčevič, Tomo Virk in Janez Vrečko. Tipičen naslov takih študij je *Prostor in čas v ...* (npr. Alenka Glazer, *Prostor in čas v poeziji Janka Glazerja, Jezik in slovstvo* 1982). Marjan Dolgan (1983) je posvetil prostoru v Pregljevem opusu 63 strani dolgo poglavje Pripovedovani prostor, ki je po obsegu uravnoteženo s poglavjem o času (59 str.) in uveljavil tipologijo treh vrst prostora, pripovedovalčevega, naslovljenčevega in dogodkovnega. V zadnjem desetletju, po letu 2002, se je interes za prostor preselil v območje tematologije oz. motivologije (Simonek 2004, Smolej 2008). Diplomske naloge te provenience imajo naslove tipa [*Lokacija ...*] v slovenski književnosti.

Mirana Hladnika je prostor zanimal sprva kot abstraktna, shematična kategorija pri iskanju globinske strukture žanra. V tem smislu je na Vandotovo planinsko pripovedko apliciral Lotmanov model treh pomenskih polj: junaka, doma in nevarnega zunanjega prostora (gozda, gora) (1980). Potem se je lotil dogajališč kmečke povesti, ki jih je analiziral po pokrajinah, in dogajališč zgodovinskega romana, ki jih je popisal po krajih. Znotraj kmečke povesti je bila posebne pozornosti deležna pokrajinska ali regionalna povest s pokrajinsko prepoznavnim in poudarjenim dogajališčem, ki določa značaj in delovanje literarnih oseb (HLADNIK 1991; 1998); posebej se je posvetil podobam Kranja in Gorenjske v slovenskem pripovedništvu (HLADNIK 2012). Prostor kot literarno dogajališče je v teh objavah dopolnil s sociološkim konceptom kulturno kreativnega geografskega prostora. Sem spada spoznanje, ki še ni utegnilo doživeti pojasnila, da so se štajerski pisci dvakrat raje odločali za pisanje zgodovinskega romana kot gorenjski, ki so si nasprotno raje izbrali kmečko povest.

Čeprav so bile povesti prostorsko določljive že od samega začetka, pojem pokrajinske povesti v 19. stoletju še ni obstajal. Za Jurčičevega Sosedovega sina (1868) je npr. mogoče trditi, da se dogaja nekje na Dolenjskem, vendar si je čisto mogoče predstavljati, da bi bil lociran tudi kam drugam na Slovensko; pri pokrajinski povesti take zamenjave ne bi bile mogoče. Regionalna zavest se je najprej pojavila v poeziji (lepo jo ilustrira Jenkov vzdevek »pesnik Sorškega polja«), potem v kratki pripovedni prozi, ki je bila formalno inovativnejša od daljše (npr. Tavčarjeve Slike iz loškega pogorja, planinska povest Antona Kodra ali »pripoved iz hribov« Mateja Tonejca Samostala) in nazadnje v srednje dolgi in daljši kmečki povesti Frana Jakliča iz Suhe krajine, ki kraja dogajanja ni več skrival za kratice (npr. »neko mesto na

Slovenskem« ali »v kraju L.«), ampak ga je prostodušno poimenoval z realnim geografskim imenom. Kritika je pokrajinske poudarke vedno hitro in z veseljem opažala in jih povzemala v fraze, da so liki, kot da bi jih iz zemlje prestavil v knjigo, tipični, pristni, izklesani, plastični ...

Pokrajinska povest je časovno zamejena žanrska oznaka, saj se nanaša v glavnem na mendarodno primerljivo pokrajinsko prepoznavno pripovedništvo 20. in 30. let 20. stoletja, ko je cvetela tudi refleksija pokrajinske literature. Žanrsko zavest o pokrajinski povesti so utrjevali zlasti Miško Kranjec za Prekmurje, Primorska je stopila na slovenski literarni zemljevid najprej z Ivanom Albrehtom, potem pa s Francetom Bevkom, Andrejem Budalom, Nartejem Velikonjo in Cirilom Kosmačem, Koroško je predstavljal Prežihov Voranc, Štajersko Anton Ingolič in Janko Kač. Janez Jalen in Jan Plestenjak sta v tridesetih letih obnavljala tradicijo Finžgarjeve gorenjske povesti, slednji izključno v okolici Škofje Loke; Lojze Zupanc in Jože Dular sta skoraj sto let po Jurčiču prikazovala značaj dolenske pokrajine in človeka.

Do natančne statistične obdelave dogajališč kmečke povesti, ki bi upoštevala razliko med ravninskim in hribovskim dogajališčem, deležem dogajanja v notranjščini (gostilna, kmečka hiša) in zunaj (razmerje med poljem, gozdom, pašnikom) ipd., doslej še ni prišlo; korpus kmečke povesti je bil za ta namen namreč premalo natančno označen. Opazno veliko naslovov kmečkih povesti je iz kombinacije imena junaka in njegove lokacije (Aleš iz Razora, Fant s Kresinja, Nevesta s Korinja, Zarečani ...) ali besede dom in geografske lokacije (Dom na Slemenu, Dom med goricami, Dom v samoti, Domačija ob Temenici).

Avtorji pokrajinske povesti so v 20. in 30. letih 20. stoletja programsko upodabljali manj poznane, tj. obrobne slovenske pokrajine, da bi tako vsaj na ravni literarne fikcije izravnali različno kulturno težo pokrajin in pokazali na enotnost slovenskega kulturnega prostora. Pokrajinska zavest je bila zato daleč večja in bolj obremenjena pri redkejših pisateljih iz obrobnih pokrajin kot pri avtorjih iz osrednje Kranjske, kjer je produkcija najbolj cvetela.

Prostorsko so bili v slovenski literarni zgodovini natančneje določeni še žanri planinske povesti (Hladnik 1987), potopisa oz. potopisnega romana (Zupan Sosič, Andrijan Lah), do neke mere tudi zgodovinski, biografski, vojni roman. Klasični potopisi so Mencingerjeva Moja hoja na Triglav, Levstikovo Popotovanje iz Litije do Čateža, Prežihov potopis Od Kotelj do Belih vod, Erjavčeva Pot iz Ljubljane v Šiško in Kako se je slinarju z Golovca po svetu godilo, mogoče tudi Izidorja Cankarja *S poti*.

Prostorsko problematiko je leta 1998 odprl zbornik SSJLK s temo Dežele in mesta, v letih 2006–2010 pa serija Zbornikov Slavističnega društva Slovenije: *Vloga meje, Preseganje meje, Živeti mejo, Slovenski mikrokozmosi – medetnični in medkulturni odnosi, Vloge središča: Konvergenca regij in kultur*. Seznam slovenskih prostorskih literarnovednih študij kaže, da so bili v povezavi s kraji najbolj raziskani avtorji France Prešeren (7 razprav), Ivan Cankar (5, Vrhnika), Ivan Pregelj (5, Tolminsko), Oton Župančič (4, Bela krajina) in, malo za temi, Josip Jurčič, Srečko Kosovel (pesnik Krasa), Drago Jančar in Ciril Kosmač. Najbolj zanimiva prostora sta bila morje in Bela krajina, sledijo Gorenjska, Kranj, Ljubljana, gore, Istra, mesto, Dunaj, Vrhnika.

Ker sem posebej zavzet za empirične literarnovedne raziskave, naj povzamem svoje razmišljanje o še nerealiziranih možnostih takega pristopa k literarnemu prostoru.

V analizo se ponuja vsaj dvoje prostorov: prostor v tekstu, tj. dogajališča oz. dogajalni prostor, in prostor zunaj teksta (rojstni kraji, prebivališča avtorjev), seveda pa tudi povezave med njima. Prostorske opredelitve so lahko zelo široke (lokalno, provincialno, globalno, evropsko ...), ožje, vendar še vedno splošne (nacionalni prostor, mesto : podeželje, vas, gozd, pot, gore, morje, reke, voda) in zelo konkretne mikrolokacije (jama, prepad, jasa, otok, most). Lahko so poimenovane (Avstro-Ogrska, Gorenjska ... Ljubljana, Gorica ... Šumi, Prešernov gaj) ali pa tudi ne, lahko gre za realna geografska imena (samo taka je mogoče označiti na zemljevidu) ali za fiktivna imena krajev.

S prostorom se je smiselno ukvarjati samo pri tistih tekstih in avtorjih, ki to dimenzijo sami izpostavljajo in jih bomo našli v antologijah krajevno prepoznavnega leposlovja, kot so *Mariborska, Ljubljanska, Kranjska, Tržaška, Goriška ... knjiga*, in v pesniških opusih avtorjev, ki so prepoznavni po pokrajini, poleg že prej naštetih še Alojza Gradnika (Istra, Goriška brda), Simona Gregorčiča (Gorica, Soča), Cvetka Golarja (Sorško polje), Janka Glazerja (Pohorje) ipd. Podatke o literarnih lokacijah in pisateljskih prebivališčih, popisane iz domoznanskega interesa, je mogoče najti tudi v krajevnih zbornikih: Kranjskem, Celjskem, Kamniškem, Loškem itd. Med bolj pobožne raziskovalne želje sodi ekscerpiranje, mapiranje in kvantitativna analiza pisateljskih korespondenčnih stikov, potovanj in selitev, kolikor jih lahko razberemo iz Zbranih del in iz zbirke Korespondence pomembnih Slovencev pri SAZU.

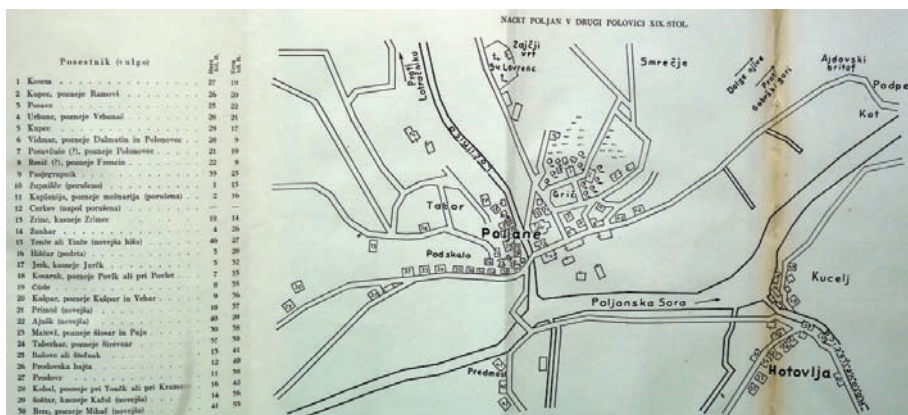
Preverjanje v Digitalni knjižnici Slovenije je pokazalo pogostnostno primerljivost konkurenčnih izrazov za prostor v književnosti, specifične pa so naslednje: *pripovedni prostor* je v strokovnem tisku v uporabi od 1969 (Kmecl, Glušič, Kocijan, Dolgan, Juvan, Katarina Bogataj Gradišnik, Gorazd Beranič, Irena Grčar, Aleksander Kustec, Julija Sozina, Barbara Zorman, Alenka Jensterle), *dogajališče* od 1972 dalje (Matjaž Kmecl, Franc Zadavec, Robert Hodel, Marko Juvan, Miran Hladnik, Aleksandra Belšak, Silvija Borovnik ...) in Bahtinov tērmin *kronotop* od 1983 dalje, začenši z Markom Jvanom, sicer pa pod rusističnim vplivom (Miha Javornik, Ivan Verč, Aleksander Skaza, Nadežda Starikova, Galin Tihanov). Petkrat pogosteje kot naštetih je bil zapisan izraz *dogajalni prostor*, ki ga je uvedel Franc Zadavec 1974. Frekvenca gre na račun pogostejše rabe v kritiki (Marijan Zlobec, Marjan Dolgan, Igor Gedrih, Franček Bohanec). Zaradi izstopajoče frekvence bi si za enciklopedično geslo izmed naštetih izbrali prav tega. Strokovne revije se glede rabe med izrazi bistveno ne razlikujejo. Pri vseh prednjači *Jezik in slovstvo*, sledi *Slavistična revija*, *Primerjalna književnost* in *Sodobnost* pa sta jih uporabljali sporadično. Izjema je izraz *kronotop*, ki ga preferira *Primerjalna književnost*, in izraz *dogajalni prostor*, ki ga je forsirala revija *Sodobnost*. Retorični tērmin *topos* se večinoma ne nanaša na prostor niti ne na književnost in za tole primerjavo ni uporaben.

2 Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev

Zbirko, ki izhaja od leta 1946, sestavlja okrog 250 knjig 37 slovenskih klasikov v kritični ali znanstveni redakciji. Opombe k prvim zvezkom (Mirka Rupla k Josipu Jurčiču, Janeza Logarja k Janezu Trdini, Franceta Koblarja k Dragotinu Ketteju, Antona Ocvirka k Srečku Kosovelu in Janku Kersniku, Antona Slodnjaka k Franu Levstiku) izpričujejo, da je bil interes za prostorske podatke ob klasičnih standarden

in neproblematičen. Izhajal je iz podmene o avtobiografski, izkušnjijski osnovanosti leposlovja, kar je realističnemu jedru slovenskih klasikov v glavnem ustrezalo. Poznano je, da se je kot urednica dveh opusov, Antona Aškerca in Ivana Tavčarja, prostorskim informacijam najbolj predano posvečala Marja Boršnik, zato bom za tipologijo izjav o prostoru ekscerpiral njene komentarje. Ker pa so nezanemarljivi tudi uredniški geografski podatki v opombah k drugim klasikom, bodo selektivno dodani še nekateri drugi zgledi. Načrtovana primerjava gostote in tipa prostorskih opomb v Zbranih delih ostaja za drugo priložnost.

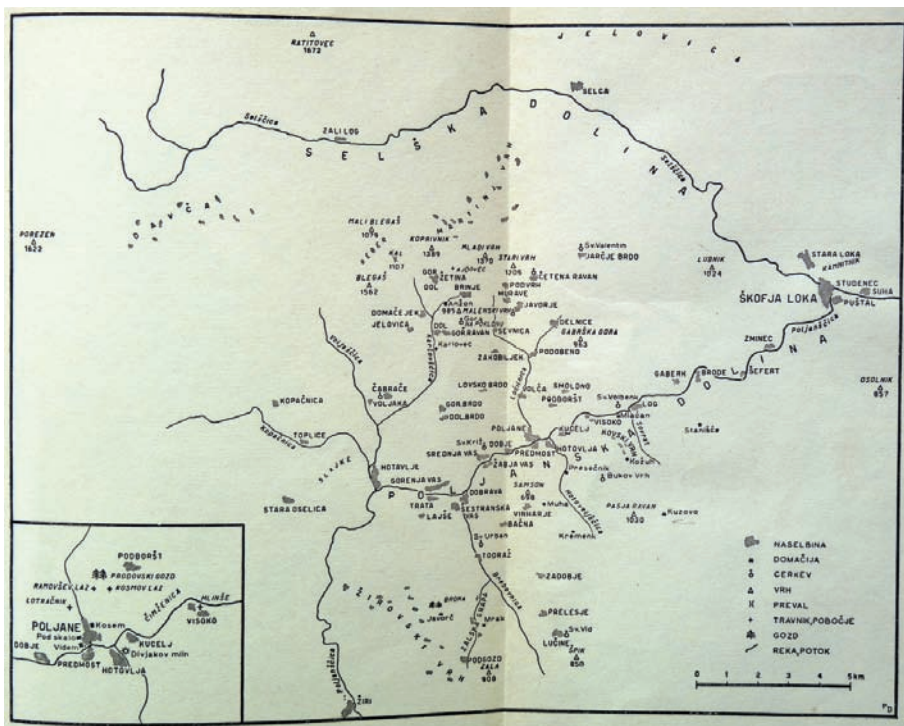
Marja Boršnik je v prvi knjigi Tavčarjevega *Zbranega dela* (1952) pokazala na pomembnost prostora z uvezanim zgibnim Načrtom Poljan v drugi polovici XIX. stol. in leto pozneje v tretji knjigi z zemljevidom Poljanske doline in Loškega pogorja. Na prvem je 60 domačij, »katerih prebivalci se [...] omenjajo v zvezi s Tavčarjevim delom« (BORŠNIK v Tavčarjevo *ZD 1*: 376), z nekdanjimi in novimi hišnimi številkami. Narisal ga je po katastrskih mapah, matičnih knjigah in podatkih s terena geometer Karel Kavšek, preverjali pa so ga študentje Branko Berčič,¹ France Bernik, Boris Paternu, Olga Ratej, Minca Stanovnik, Meta Valič idr. Drugi zemljevid z imeni vseh krajev, omenjenih v Tavčarjevem leposlovnem opusu, je delo Franceta Planine.

Slika 1: Načrt Poljan v drugi polovici XIX. stol (Tavčarjevo ZD 1).

¹ Branko BERČIČ (1955: 281–82) je o tem natančneje poročal: »Prav tesna povezanost pisatelja z rodno pokrajino je urednici in komentatorici *Zbranega dela* narekovala zamudni in težaški sistem znanstvenega raziskovanja. Kako tolmačiti številne dogodke in osebnosti v Tavčarjevih povestih, ko veš, da je pisatelj gradil na resničnih zgodbah in likih, pa jih v svoji bujni pisateljski domišljiji svobodno predeloval, in ko spoznaš, da je v ljudeh iz loških hribov poznavanje Tavčarjevih spisov tolikšno, da težko ločiš, kje se konča ljudsko izročilo ali spomin na resnične dogodke in kje se začneja iz spisov prevzeti razplet? Urednica je pravilno spoznala, da bi se en sam človek v delu izgubil, zato je za terensko delo zainteresirala krog svojih slušateljev slavistov ljubljanske univerze ter z njimi po dolgem in počez nartno preromala okolico Rake na Dolenjskem in svet pod Blegašem. Iz zbranega gradiva so zrasle izčrpne opombe, ki so včasih že tako obilne in mnoge podrobnosti opisujoče, da se zde preveč pikolovske, čeprav so za raziskovanje ustvarjanja in sloga pisatelja Tavčarjevega kova nujno potrebne. Le tako so mogle ob pomanjkanju rokopisnega gradiva in pisateljeve literame zapuščine zrasti geneze posameznih spisov ali vsaj dokumentirane teze o nastanku te ali one novele. Kot pomoč pri uživanju in preučevanju spisov so bili prvič v redakcijski praksi zbranih del uporabljeni tudi zemljevidi, skice naselij in rodovniki.

Pisateljev izvorni tekst in v opombah nagradeno gradivo moreta pazljivo bralcu že sedaj predočiti razvojno sliko ne samo Tavčarja pisatelja, marveč tudi čas in okolje, v katerem je deloval.«

Slika 2: Poljanska dolina in Loško pogorje (Tavčarjevo ZD 3).

Boršnikova je nadaljevala tip opomb, kakor jih je za prve Tavčarjeve *Zbrane spise*, 1–6 (1921–1932) sestavil že Ivan Prijatelj, ki se je v pomanjkanju gradiva za genezo dela »osredotočil na študij modelov, to je oseb in krajev, od koder je Tavčar zajemal snov«. Pri tem so mu informatorji na Visokem, zlasti vdova in sorodnik Lovro Perko, rešili pozabe mnogo spominskega gradiva, »ki ga pa kritično ni preverjal po matičnih arhivih in drugod«. (BORŠNIK v Tavčarjevo *ZD I*: 370)

Prostorski podatki v opombah so dveh vrst: gre za samostojna pojasnila v zvezi z omenjenimi lokacijami ali pa spremljajo podatke o osebah, ki bi bile lahko pisatelju za model, in so njihov sestavni del. Boršnikova je šla s študenti po njihovi sledi, o čemer v Tavčarjevem *ZD I* poroča takole: »Omalovaževati pa tudi ni terenskega dela, zlasti v zvezi s preučevanjem krajev [...] pri katerih pa mora biti človek skrajno previden, ker se v njih že meša ljudska domišljija s Tavčarjevimi izjavami in izjavami njegovih komentatorjev. Napor takšnega preciznega dela ni pozitivistično pikolovstvo, če služi študiju pisateljevega ustvarjanja in sloga.« (BORŠNIK v Tavčarjevo *ZD I*: 372) Podatki o lokacijah so mestoma tako zelo povezani z ljudmi, da je oboje težko razločiti. Prostor je bil pač samo ena od komponent realnosti, do katere so se želele opredeliti besedilne opombe.

Opombe h konkretnim besedilom ne pojasnjujejo vseh splošno poznanih realnih lokacij ali omenjenih krajev, npr. Pariz, Granada, Madrid, Amerika, Evropa v no-

veli Dona Klara. Prostorsko informacijo posredujejo šele takrat, kadar jo je mogoče najti na zemljevidu v prilogi: »posestvo Gregorja Ingliča, po domače 'pri Vidmarju' (prim. načrt Poljan, št. 44)« (TAVČARJEVO *ZD 1*: 379). Pomembno je pripomniti, da je Boršnikova od vseh krajev, ki so bili predloga za dogajališča Tavčarjevih pripovedi, priložila zemljevid samo za njegovo rodno Poljansko dolino, ne pa npr. za Ljubljano, kjer je preživel večino svojega življenja in kamor so umeščeni njegovi zgodovinski romani. To izvira iz mitizacije podeželja, ki naj bi bilo nacionalni genetski rezervoar in zatočišče.

Sicer pa tudi pripovedovalec v noveleti *Mlada leta* naravnost nagovarja k takemu razumevanju rodnega kraja: »Bodi ponosen na svoje rodišče! A veruj mi, ako dajem hvalo večni usodi, sem ji gotovo najbolj hvaležen za to, da sem se rodil na slovenski zemlji — sredi malega, a čilega naroda.« (TAVČARJEVO *ZD 1*: 53) Pisateljev rojstni kraj se skratka odlikuje od drugih.

Opombe z geografskimi imeni opremijo lokacije, ki v pripovedi imena nimajo, npr. izjavo »ko sem stopal po ozki rojstni dolinici, po beli cesti mimo kipeče vode« urednica komentira takole: »T. obuja spomine na lastno vračanje v Poljansko dolino po cesti ob Poljanski Sori«. In takoj za tem »Tam v kotu ... kjer se nad cesto strmi rob dviguje, tam sem obstal in gledal ginjen na očetno vas: Tako imenovani Kot tvori strmi rob na severni strani ceste v smeri Visoko-Poljane s strugo reke Poljanščice. Ta strmi rob se dvigne ob drugem ovinku, ki ga napravi cesta, ko ostro zavije proti severozapadu, in se imenuje tudi Videmski kot. [...] (Prim. načrt Poljan v prilogi.)« (TAVČARJEVO *ZD 1*: 381) Zgled potrjuje, da je neredko identifikacija prostora dopolnjena z dodatnimi informacijami iz drugih virov.

Poseben izziv so urednikom poskusi prikritja geografskega prostora, kar so pisatelji 19. stoletja počeli z zvezdicami: »Sredi senčnatih smrek se dviguje kvišku ličen gradič, posestvo ** grofov.« (TAVČARJEVO *ZD 1*: 53) Boršnikova je zapisala, da je z zvezdicama v noveleti *Mlada leta* Tavčar »hote zabrisal tudi sled, ki bi potrjevala zamišljeni kraj dogajanja v noveleti«. Dešifrirala ga je kot Rako, kjer je »Tavčar v študijskih letih vsaj deloma preživljal počitnice pri svojem stricu župniku Antonu Tavčarju«, in graščini na jugovzhodnem robu kraja posvetila celo stran opisa (BORŠNIK v Tavčarjevo *ZD 1*: 391). Nekateri kraji so slabo zakrinkani in njihove razrešitve so trivialne (»bil sem v mestu, katerega ime naj nepovedano ostane: T. misli Ljubljano.«, BORŠNIK, TAVČARJEVO *ZD 1*: 407), drugod gre za obsežno in naravnost detektivsko ekspertizo, npr. ob »studencu za Dolinčevo hišo« (TAVČARJEVO *ZD 1*: 383–384).

Identifikacija literarne lokacije z geografsko predlogo je samo prvi korak, naslednji je dopolnilo skopih podatkov o prostoru v pripovedi z dodatnimi informacijami, tudi takimi, ki segajo v današnji čas in torej ne pojasnjujejo le besedila, ampak hočejo vzbuditi interes za lokacijo samo. Izjave so prepoznavne po besedi *danes*, npr. »Na levem bregu Save še danes stoji nekdanja brodnikova kočica«, »Pri Podbrezju ljudje še danes pomnijo mogočne kostanje [...] Danes je tam kostanj bolj redek« (TAVČARJEVO *ZD 2*: 430). Izstopajoč primer je deset strani obsežna zgodba *Povest v kleti*, ki je pospremljena s šestimi stranmi opomb; od česar se skoraj tretjina opomb nanaša na prostor. Med njimi je cela stran z izpisanimi parcelnimi številkami, površino in dokupljenimi parcelami, ki naj ilustrirajo premoženjsko

stanje in status domnevnega modela literarni osebi.² Ob vsej natančnosti, ki se danes zdi odveč, se je Boršnikova zavedala relativne vrednosti zbranih podatkov, saj Tavčar »ni bil nikoli deskriptivni realist, marveč je elemente, ki jih je zajemal iz resničnosti, v svoji bogati in plodni domišljiji zmerom po svoje preobračal in prestavljal«, in je svarila, da jih je treba jemati previdno in kritično. (BORŠNIK V TAVČARJEVO ZD I: 372–373)

Opombe te vrste omogoča prepričanje, da so fiktivni prostor in osebe v tesni zvezi z realnim prostorom, njihova naloga pa je to pokazati, zlasti pa opozoriti na odstopanja. Konstatacija ustreznosti fiktivnega prostora realnemu – opombe te vrste so prepoznavne po besedici *res*: »Popotnik, ki pride iz Škofje Loke, res na tem mestu prvič zagleda Poljane. (Prim. načrt Poljan v prilogi).« (BORŠNIK V TAVČARJEVO ZD I: 381) – je pravzaprav nujno izhodišče za naštevanje razlik med njima. Kadar gre za prvoosebnega pripovedovalca, se zdi urednici skoraj samoumevno, da ga je treba identificirati z avtorjem. Ker pa je o avtorju Tavčarju marsikaj znano, se razkrijejo tudi pomenljive razlike med njima. V pripovedi Bolna ljubezen stoji npr. izjava »Sedaj poslušam anatomijo«, ki jo je komentirala takole: »V resnici je T. v času, ko je pisal to 'noveleto', poslušal pravo na Dunaju.« (TAVČARJEVO ZD I: 385) Pedantnega preverjanja so bili deležni celo drobni prostorski podatki, npr. »krog in krog obdana s cvetočimi, puhtečimi gozdi veličastnih kostanjev: Ni znano, da bi bili v tistih časih v Tavčarjevih krajih rastle divjii kostanji z belimi cvetovi, na katere misli tu T. [...] pač pa so tudi takrat rastle tam domači kostanji, toda le pomešani med drugo drevje.« (BORŠNIK, TAVČARJEVO ZD I: 387)

Boršnikova je bila pri enačenju pripovedovalca oz. junaka z realnim avtorjem vendarle veliko previdnejša od Prijatelja, ki ga je sem in tja polemično popravljala, in ni na silo podrejela literature realijam iz pisateljevega življenja. Ko se je med pripovedovalcem in avtorjem pokazalo le preveč razlik, se je njuni identifikaciji odpovedala, npr. v pripovedi Povest v kleti: »Kakor hitro namreč postavimo za izhodišče razumevanja tega dela ugotovitev, da ni nujno, da misli Tavčar pri ljudeh, o katerih govori v prvi osebi, prvenstveno nase, se nam vse dokaj lepo ujema.« (BORŠNIK V TAVČARJEVO ZD I: 379) Pripovedovalčevo izjavo »Na vseučilišču ... poslušal sem edinole modroslovje« v pripovedi Čez osem let je ob splošni vednosti, da je Tavčar študiral pravo, pospremila s komentarjem: »To kakor vse drugo dokazuje, da kot junak te novele ni mišljen avtor sam, čeprav govori v prvi osebi.« (BORŠNIK, TAVČARJEVO ZD I: 408)

Razlike med domnevnimi realnimi predlogami dogajališč in njihovo literarno prezentacijo urednica lahko samo dokumentira (»spominek, edini na pokopališču: Tega »spominka« na poljanskem pokopališču ni in ga nikoli ni bilo«, BORŠNIK V TAVČARJEVO ZD 2: 421) ali pa so ji gradivo za napovedani »študij pisateljevega ustvarjanja«, tj. za interpretacijo njegove *licentie poetice*. Ilustrativen primer je Tavčarjeva noveleta Otok in Struga, ki že v naslovu izpostavlja dve grajski dogajališči, ki pa imata glede na dejansko stanje na zemljevidu v opisu zamenjani mesti. Boršnikova je vsakemu posvetila celo stran komentarja:

² V drugi izdaji je v oklepaju dodano pojasnilo, da je mukotrpno pozitivistično raziskavo zemljiške knjige opravil študent Boris Paternu (TAVČARJEVO ZD I: 465).

Struga: T. razgrinja bolj ali manj verno panoramo pokrajine ob toku Krke od Novega mesta navdol. Pri tem pa je zamenjal lego Otoka z lego Struge, ki v resnici stoji nekaj kilometrov dalj od Novega mesta, ne pa bliže kakor Otok. To je storil verjetno res le zato, da je mogel s tem doseči efektni prizor, kako naplavi Krka mrtvo baronico s Struge k Otoku, kar bi se v resnici ne moglo zgoditi, ker teče Krka v nasprotno smer (opozoril PRIJATELJ, Zbrani spisi III: 422). (BORŠNIK v Tavčarjevo ZD 2: 408)

Izmišljeno v principu ni manj verodostojno od geografsko ali zgodovinsko izpričanega, celo nasprotno naj bi bilo res. V uredniški argumentaciji pa vendarle bôde na plan vrednostni postulat ideala realistične literature, ki naj bo verna podoba življenja. Kadar se pisatelj oddalji od realnih predlog, namreč pride do napak. Izmišljeno je torej manj verodostojno: »Da si je Jurčič obliko Rojinje izmislil,³ kaže tudi to, da rabi to ime zdaj kot edninski, zdaj kot množinski samostalnik, potem s predlogom *na* ali pa *v*«. In še: »Sicer bralca, ki to pokrajino dobro pozna, nekoliko moti, kako pisatelj premika svoje osebe po njej.« (RUPEL v Jurčičevo ZD 3: 357, 360)

Medtem ko so prostorske opombe Marje Boršnik praviloma s pomočjo preverjanja na terenu dopolnjevale skope Tavčarjeve opise dogajališča, si je Mirko Rupel ob podobno prostorsko neoprijemljivih Jurčičevih besedilih privoščil več ugibanja. Ob romanu *Cvet in sad* (RUPEL v Jurčičevo ZD 6: 367) takole:

Pokrajinsko ozadje, kamor je Jurčič postavil dejanje *Cveta in sadu*, je Dolenjska. Nekoliko bi utegnili misliti na muljavsko okolico, ker so nekatere osebe odondod, n. pr. Šepec (gl. niže). Vinogradi pa nas vodijo bolj na vzhod, morda do Kostanjevice. »Grad« *Zabrezje* je pisatelj gotovo naslikal po kakem resničnem poslopju; manj verjetno je, da bi šlo za isti grad, ki ga je v *Desetem bratu* upodobil pod imenom *Slemenice*, kakor je trdil anonimni podlistkar v članku »Jurčičeve *Slemenice* in *Polesek* nekdaj in zdaj« (S. 30. januarja 1942): opis *Zabrezja* (gl. str. 182) in *Slemenic* (gl. Jurčič ZD 3: 147–148) je kaj različen. Pri poštnem poslopju se spomnimo na *Hudo*, vasico med *Stično* in *Višnjo goro*, kjer so *Foedransbergi* (*Fedrmani*) imeli pošto. Njih žago je imel v najemu neki *Kabac*, Jurčičev *Šepec*. Tudi razmerje žagarja *Kabaca* z žensko, ki ni bila posebno na dobrem glasu, je Jurčič porabil v svojem romanu. *Gostilna*, ki tako privlačuje žagarja, je *Bolkova krčma* na *Muljavi*, znana že iz *Desetega brata* kot *Obrščakova* (o *Kabacu-Šepcu* gl. več v op. k str. 191).

Občudovalno stališče mu je narekovalo pohvalo pisateljevega ustvarjalnega genija, ki je znal nadgraditi skromne zgodovinopisne vire, v težavah pa se je znašel, ko to nadgrajevanje ni bilo v skladu z *Valvasorjem*, ki ga je prav tako intenzivno preučeval, urejal za izdaje in občudoval:

Že ob skromnem zgodovinskem spomeniku, kakršen se mu je kazal v grajski razvalini [...], je znal splesti zgodovinsko povest. Tudi za našo povest [*Grad Rojinje*] je izkazano iz ljudske pripovedi zgolj to, da je severozahodno od *Muljave* nad *Kravjakom* stal nekoč grad *Roje*. Čeprav pozna *Valvasor* pri *Muljavi* samo grad *Kravjak* (*Slava XI*, 631), grad *Roje* pa čisto nekje drugje (pri *Šmartnem* pri *Litiji*, *Slava XI*, 225), vendar ni neverjetno,⁴ da ne

³ V drugi izdaji (1965: 375) je novi urednik *Janez LOGAR* nekoliko ublažil Ruplovo izjavo o Jurčičevem izmišljanju: »Da je Jurčič obliko *Rojinje* priredil« (hvala *Igorju Krambergerju* za opozorila na spremembe med prvo in drugo izdajo *Zbranih del*).

⁴ *Janez LOGAR* je v 2. izdaji (1965: 375) izraz »ni neverjetno, da ne bi« zamenjal z odločnejšim »je

bi bil nekoč nad Kravjakom res grad, kakor trdijo domačini (prim. Jurčičeve Slemenice in Polesek nekdanj in zdaj (S 30. I. 1942), saj je tudi drugje, v Desetem bratu, Jurčič trikrat pokazal na njegove razvaline (gl. str. 148, 227, 253). (RUPEL v Jurčičevo ZD 3: 357)

Lepljenje pripovedi na realne kraje in dogodke je v posameznih primerih zašlo v špekulativno smer. France Koblar, urednik Kettejevega *Zbranega dela*, navaja npr. povzetek časopisnega poročila o prihodu Čehov na Št. Peter na Krasu leta 1887, kjer piše, da »je prišlo veliko ljudstva iz pivške, košanske in bistriške doline in da je bila navdušenost velikanska«, ker se mu zdi verjetno, da je moral biti zraven tudi Kette. Podobno nedokazano je tudi pripisovanje domnevnega Kettejevega avtorstva pesmi o potresu v *Zgodnji Danici* 1897 samo zato, ker je kot avtor podpisan neki »Notranjec«. (KOBLAR v Kettejevo ZD 2: 295–96)

Pojasnjevalni komentar v Zbranih delih vsebuje tudi imena krajev, ki so pisatelja domnevno spodbudila k snovanju ali je v času nastanka besedil v njih živel. Uredniki skušajo datirati nastanek besedil s pisateljevimi biografskimi podatki. Jurčičevega Kloštrskega žolnirja spremlja npr. takale razlaga:

Prvo pobudo za to povest, se zdi, je dobil Jurčič, ko je v velikih počitnicah 1865 z očetom obiskal strica v Jablanicah nad Kostanjevico (P III, str. 1). Dasi si ne bi upal trditi kakor Prijatelj, da je Jurčič tedaj prvič videl očetov rojstni dom (prim. PRIJATELJ v Jurčičevo ZD 2: 306, 314), vendar priznam, da je ta obisk napravil na odraslega fanta globlji vtis mimo kakega prejšnjega v mlajših letih. Posebno pa ga je zamikala nenavadna lega Kostanjevice, da je tjakaj postavil prizorišče svoje zgodbe, kakor smemo sklepati iz uvodnih odstavkov v povesti.« (RUPEL v Jurčičevo ZD 3: 360)

Ker se funkcije prostorskih podatkov prepletajo, jim je težko enoumno določiti značaj in jih opremiti z ustrezno nalepko, kar empirično obravnavo otežuje oz. jo onemogoča, tako da je kvantitativna razmerja med njimi, kakor so povzeta v sklepu, treba jemati z ustrezno previdnostjo.

3 Sklep

Historiat slovenske literarnozgodovinske tematizacije prostora temelji na bibliografiji razprav, ki je nastala za potrebe raziskovalnega projekta Prostor slovenske literarne kulture, izkazuje trajno pozornost za vprašanja prostora. Prostorske obravnave je najti v naratologiji (Dolgan 1983), žanrskih raziskavah pokrajinske kmečke povesti in zgodovinskega romana (Hladnik 1990, 2009) ter potopisnega romana, v tematoloških razpravah in v študijah o meji v okviru interkulture literarne zgodovine.

Že pred tem so bile obravnave prostora standarden del uredniških opomb k Zbranim delom slovenskih pesnikov in pisateljev (1946-). Prostorske opombe so tešile ravednost glede realnih predlog za literarna dogajališča in glede krajev avtorjevega

vendarle gotovo, da je« in spremembo utemeljil: »to potrjujejo še danes ohranjene razvaline debelih zidov. Grad je pod imenom Weineck, tj. Vinjek, zgodovinsko izpričan od srede 13. stoletja; tedaj je bil deželno-knežja trdnjava.« Spremembi botrujeta morebitni urednikov ogled lokacije in kritika oz. dopolnila Ruplovih opomb izpod peresa Jožeta GREGORIČA (1959: 19–20).

bivanja. Zgledno jih je oblikovala zlasti Marja Boršnik ob Ivanu Tavčarju; merjeno po prvi knjigi Tavčarjevega *Zbranega dela*, podatki o prostoru ali v zvezi s prostorom zasedajo približno eno petino obsega njenih opomb.

1. Največ prostora zavzemajo dopolnilni podatki o domnevni realni geografski lokaciji, zbrani iz različnih virov (terenskega ogleda, ustnih in objavljenih pričevanj, splošne vednosti), kar govori za to, da so bili v nasprotju z izjavo Boršnikove, ki je trdila, kako so ti podatki v službi študija pisateljve ustvarjalnosti, urednikom in literarni zgodovini samostojen cilj. Veliko bolj kot nastanek leposlovnih besedil in njihovo strukturo so pomagali razumeti življenje pesnikov in pisateljev, njihovo povezanost z okoljem, iz katerega so izšli, zavezanost temu prostoru, in pomagali utrditi njihovo mesto v kanonu. 2. Petina prostorskih opomb primerja dogajalni prostor in njegovo domnevno geografsko predlogo tako, da se potrdi njuna medsebojna povezanost in skladnost, 3. osmina pa tako, da izpostavlja neskladje med njima kot posledico avtorjeve kreativne domišljije. 4. Nadaljnja osmina prostorskih opomb pojasnjuje genezo besedil s podatkom o tem, kje je pisatelj besedilo zasnoval oz. v katerem kraju se mu je rodila ideja zanj. 5. Posamezne opombe polemizirajo z domnevmi predhodnikov glede realne prostorske predloge, se ukvarjajo s pravopisno ali etimološko problematiko zapisanih krajevnih imen, razkrivajo identiteto namenoma zamolčanih lokacij ali priznavajo nezmožnost najti ustrezno realno predlogo. Posebno težo med prostori ima umetnikov rojstni kraj oz. pokrajina.

Prostorske opombe v Zbranih delih so dragocene za kulturno identifikacijo in osmišljanje krajev, na katere se nanašajo. Prav pridejo sestavljalcem literarno- in kulturnozgodovinskih vodnikov, organizatorjem in obiskovalcem literarnih ekskurzij, pisateljskih poti in rojstnih hiš. Ponujajo se za vpis v podatkovno zbirko, na spletne zemljevide in v besedila klasikov na spletu.

Metodološko je dodana vrednost ukvarjanja z literarnim prostorom, kakor se je dogajalo v temle članku, v korekturi poenostavljenih programskih predstav o avtonomnosti literarnega besedila. Nadomešča ga s kompleksnejšo, manj ekskluzivno podobo literature, ki je vpeta v različne kontekste, od avtorjevega življenja do nacionalnih strategij preživetja. Izkušnje pedantnega prizadevanja urednikov, da bi določili razmerje med zgodovinsko in geografsko izpričanim na eni strani in avtorjevo invencijo na drugi strani, navajajo k spoznanju, da umetniške prepričljivosti ni pametno določati s stopnjo oddaljenosti od realnih predlog in da torej ni identična s fiktivnostjo, ampak da literarni efekt izhaja iz stalne igre med realnostjo, iz katere dobiva spodbude in kateri je namenjen, in kreativno domišljijo, torej v izmuzljivosti tega razmerja.

VIRI IN LITERATURA

Branko BERČIČ, 1955/56: Po petih knjigah nove izdaje Tavčarja. *Jezik in slovstvo* 1. 278–282. Tudi na spletu.

Marjan DOLGAN, 1983: *Kompozicija Pregljevega pripovedništva*. Koper: Lipa.

Jože GREGORIČ, 1959: Opombe k Jurčiču II in III. *Jezik in slovstvo* 5/1. 18–22.

- Miran HLADNIK, 1987: Planinska povest. 23. *SSJLK*. Ur. Alenka Šivic Dular. Ljubljana: FF. 95–102. Tudi na spletu.
- , 1998: Regionalizem in slovenska književnost. 34. *SSJLK*. Ur. Erika Kržišnik. Ljubljana: FF. 103–14. Tudi na spletu.
- , 1990: *Slovenska kmečka povest*. Ljubljana: Prešernova družba. 45–48. Tudi na spletu.
- , 2009: *Slovenski zgodovinski roman*. Ljubljana: FF. 218–24. Tudi na spletu.
- , 2012: Gorenjska v slovenski književnosti. 48. *SSJLK*. Ur. Aleksander Bjelčevič. Ljubljana: FF. 45–54. Tudi na Wikiviru.
- Josip JURČIČ, 1965: *Zbrano delo, 1–9*. Ur. Mirko Rupel. Ljubljana: DZS, 1946–69. Druga izdaja, 3, ur. Janez Logar.
- Dragotin KETTE, 1949: *Zbrano delo, 1–2*. Ur. France Koblar. Ljubljana: DZS.
- Matjaž KMECL, 1976: *Mala literarna teorija*. Ljubljana: Borec.
- Andrijan LAH, 1999: *Vse strani sveta: Slovensko potopisje od Knobleharja do naših dni*. Ljubljana: Rokus.
- Stefan SIMONEK, 2004: Svet dunajskih parkov pri Ivanu Cankarju in Ivu Vojnoviču. *Jezik in slovstvo* 49/6. 81–90.
- Slovenske razprave o prostoru v literaturi. Literatura in prostor. Wikiverza. Od 19. 3. 2011 dalje.
- Tone SMOLEJ, 2008: Podoba Dunaja v slovenski književnosti. *Slavistična revija* 56/3. 343–354.
- Ivan TAVČAR, 1951–1959: *Zbrano delo, 1–8*. Ur. Marja Boršnik. Ljubljana: DZS. Druga izdaja, 1, 3, 1966.
- Silva TRDINA, 1958: *Besedna umetnost, 2: Literarna teorija*. Ljubljana: DZS.
- Alojzija ZUPAN SOSIČ, 2003: Potovati, potovati! Najnovejši slovenski potopisni roman. *Slovenski roman*. Ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan. Ljubljana: FF (Obdobja, 21). 265–274.